

ОСОБЛИВОСТІ КОГНІТИВНОГО КОМПОНЕНТА У СТРУКТУРІ ОСОБИСТОСТІ НАЧАЛЬНИКІВ КАРАУЛІВ ОПЕРАТИВНО-РЯТУВАЛЬНОЇ СЛУЖБИ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ З РІЗНИМ РІВНЕМ ПРОФЕСІЙНОЇ УСПІШНОСТІ

УДК 159.9: 159.94

А. Г. Снісаренко

Проблема підвищення ефективності професійної діяльності управлінських кадрів Міністерства надзвичайних ситуацій (МНС) України, реорганізованого відповідно до чинного законодавства [5], справедливо вважається однією з найактуальніших проблем сучасної психології праці, інженерної психології, військової психології, а також психології діяльності в особливих умовах. Особливого значення вона набуває, коли діяльність керівника підрозділу – начальника караулу оперативно-рятувальної служби цивільного захисту (ОРС ЦЗ) – відбувається в умовах впливу надсильних стресогенних чинників, які негативно впливають на особистість фахівця. Про це свідчать і цифри статистики. Так, щорічно близько 170 офіцерів переводяться в інші (наглядово-профілактичні) підрозділи МНС України, близько 145 фахівців звільняється зі служби за власним бажанням, приблизно 80 осіб – через хворобу. Також щорічно зростає кількість нещасних випадків серед особового складу зазначених підрозділів.

Особливості такої професійної діяльності (ускладнені умови виконання завдань, безперервні зміни оперативної обстановки, велика відповідальність за життя людей та загроза своєму здоров'ю і життю) висувають підвищені вимоги до розвиненості професійно важливих якостей начальників караулів ОРС ЦЗ. Серед останніх важливе місце належить *когнітивним якостям* фахівців, оскільки основною їхньою професійною функцією є об'єктивне сприйняття інформації, її аналіз, узагальнення та прийняття правильних управлінських рішень щодо гасіння пожеж, ліквідації наслідків аварій і надзвичайних ситуацій.

Аналіз наукової літератури свідчить, що проблема психологічних компонентів у структурі професійно важливих якостей особистості є однією з найважливіших проблем психологічної науки [1; 2; 4]. Зазначеному питанню було присвячено фундаментальні праці Б. Г. Ананьєва, М. Й. Боришевського, В. Н. Дружиніна, Г. С. Костюка, О. М. Леонтьєва, С. Д. Максименка, С. Л. Рубінштейна, Б. М. Теплова та ін. (у положеннях про співвідношення задатків, здібностей і обдарованості, про загальні та спеціальні якості, про психологічну структуру особистості).

Різноманітні аспекти вивчення професійно важливих якостей управлінських кадрів ставали предметом дослідження в роботах вітчизняних і зарубіжних учених, зокрема, В. Т. Болотнікова, С. П. Бочарової, Л. Ф. Бурлачука, Л. М. Карамушки, А. І. Кітова, М. В. Корнієнка, Л. Е. Орбан-Лембрик, В. М. Плішкіна, В. В. Рибалки, В. М. Синьова, О. Г. Шестакова, Ю. А. Шаранова, В. І. Черненілова, П. Айнсворта, Д. Кукендала, К. Піза, Р. Роберга та ін.

Проблемі дослідження професійно важливих якостей особистості, діяльність якої пов'язана з напруженими, особливими або екстремальними умовами, приділяється велика увага в роботах багатьох науковців сучасності. Останнім часом вивчаються професійно важливі якості особистості офіцерів (Г. В. Капосльоз, А. І. Кітов, О. А. Матеюк, В. А. Михайловский, О. О. Сегеда, О. Ф. Хміляр та ін.); миротворців (В. І. Мозговий, Д. І. Сохадзе); працівників правоохоронних органів (Л. М. Балабанова, В. І. Барко, І. Ю. Горелов, Є. Г. Запорожцев, Г. Є. Запорожцева, В. О. Лефтеров, Л. І. Мороз, О. М. Столяренко та ін.); військовослужбовців (В. А. Бараннік, О. А. Блінов, О. М. Васильєва, Ю. О. Овчаренко, О. Р. Охременко, В. В. Стасюк та ін.), співробітників МНС України (Г. С. Грибенюк, В. М. Корольчук, М. А. Кришталь, С. Ю. Лебедева, С. М. Миронець, Л. А. Перелигіна, В. П. Садковий, О. В. Тімченко, В. Є. Христенко та ін.).

Водночас, поза увагою дослідників залишається низка важливих теоретичних та емпіричних проблем вивчення когнітивного компонента у

структурі особистості управлінців екстремального профілю діяльності – начальників караулів ОРС ЦЗ; у наукових дослідженнях висвітлювалися лише окремі аспекти зазначеної проблеми [2–4; 8].

Тому мета дослідження – визначити особливості когнітивного компонента у структурі професійно важливих якостей начальників караулів ОРС ЦЗ.

Досягнення поставленої мети здійснювалось послідовно в три етапи.

На *першому етапі* нами проведено професіографічний аналіз зазначеної професії, який надав можливість установити, що когнітивний компонент особистості розташовано на одному з перших місць у рейтингу професійно важливих якостей начальників караулів ОРС ЦЗ. До цього компонента (у порядку проведеного нами ранжування) ввійшли такі якості:

- розвинутий інтелект, прогресивний світогляд, ерудиція;
- здатність швидко переключати увагу з одного виду діяльності на інший;
- уміння вибирати з великого обсягу інформації ту, яка необхідна для вирішення завдання;
- уміння розподіляти увагу при виконанні декількох функцій, завдань в умовах дефіциту часу;
- аналітичний склад розуму та прогностичні здібності; уміння діяти творчо, нешаблонно;
- здатність розглянути проблему в цілому [7].

На *другому етапі* на підставі результатів спеціального анкетування, інтерв'ювання, оцінок експертів і заліків зі службової підготовки (функціональної, тактичної, психологічної, загальнопрофільної, фізичної та спеціальної підготовки) усіх досліджених розділили на три групи професійної успішності, що включає рівень суб'єктивного професійного досвіду фахівця, розвиток його професійно важливих якостей, стаж роботи за спеціальністю й особливості його особистості. До групи експертів увійшли начальники пожежно-рятувальних частин та їх заступники, які мають тривалий стаж

служби й є загально визнаними професіоналами (стаж служби у МНС України – більше 10 років).

До першої групи (високий рівень професійної успішності) увійшли 58 осіб віком від 21 до 34 років (стаж служби в МНС України складає від 4 до 14 років, на займаній посаді – від 1 до 10 років): при виконанні службових завдань діють впевнено, самостійно, рішуче; в екстремальних ситуаціях добре контролюють свої емоції та поведінку; діють планомірно й упорядковано; систематично складають заліки зі службової підготовки на оцінку “відмінно”.

До другої групи (середній рівень професійної успішності) увійшли 64 особи віком від 21 до 34 років (стаж служби в МНС України складає від 4 до 14 років, на займаній посаді – від 1 до 10 років): при виконанні службових завдань виявляють стриманість, обережність, нерішучість; характерна відповідальність, обов’язковість, орієнтація на думку групи; в екстремальних ситуаціях поведінка спокійна, урівноважена; систематично складають заліки зі службової підготовки на оцінку “добре”.

До третьої групи (низький рівень професійної успішності) увійшли 72 особи віком від 21 до 34 років (стаж служби в МНС України складає від 4 до 15 років, на займаній посаді – від 1 до 11 років): професійна діяльність характеризується низькою якістю виконання службових завдань; мають низький рівень здатності контролювати свою діяльність в екстремальних умовах; знижена витривалість до стресу; поведінка з елементами тривожності, напруженості, занепокоєння; систематично складають заліки зі службової підготовки на оцінку “задовільно”.

Отримані результати, незважаючи на всю їхню зовнішню переконливість, перевірялися аналізом матеріалів особової справи, інших службових документів, спостереженнями, бесідами тощо.

На третьому етапі визначено особливості когнітивного компонента у структурі особистості начальників караулів ОРС ЦЗ з різним рівнем професійної успішності. Для цього ми використали методику “Короткий відбірковий тест”, яка є адаптованим російською мовою варіантом

інтелектуального тесту загальних здібностей Вандерліка. Її основне призначення – визначення інтелектуального інтегрального показника, а також виявлення таких психологічних показників: здібності до узагальнення й аналізу інформації; гнучкості мислення; просторової уяви; емоційної деструкції; розподілу та концентрації уваги.

Оцінка ступеня виразності складових когнітивного компонента особистості подана в табл. 1.

Таблиця 1

**Ступінь виразності складових когнітивного компонента
у начальників караулів ОРС ЦЗ з різним рівнем професійної успішності**

Показник	1-а група M±m	2-а група M±m	3-я група M±m	t (1,2)	t (1,3)	t (2,3)
Узагальнення й аналіз інформації	12,69±3,18	12,45±2,98	9,16±2,63	0,41	2,25*	2,13*
Гнучкість розумових процесів	3,63±1,46	2,79±1,25	2,36±1,11	1,13	2,22*	1,84
Просторова уява	2,73±1,13	2,02±1,14	1,16±1,25	1,89	2,65*	2,11*
Емоційна деструкція	2,10±1,02	2,37±2,12	1,94±1,17	0,41	0,34	0,83
Розподіл та концентрація уваги	2,52±2,36	2,29±2,05	1,99±2,24	1,45	2,26*	1,95
Інтегральний показник	19,22±2,57	18,89±2,31	18,74±2,05	1,16	1,91	0,37

Примітка: * – $p \leq 0,05$.

Аналізуючи отримані результати, можна зазначити, що загалом рівень сформованості та розвиненості пізнавальних функцій в усіх групах досліджуваних є достатньо передбачуваним і прямо пропорційним успішності діяльності. У досліджуваних 3-ої групи відмічено найбільш низький рівень сформованості майже всіх пізнавальних показників. У групах досліджуваних із високим та середнім рівнем професійної успішності зафіксовано практично ідентичні (високі) показники розвиненості пізнавальних процесів. При цьому необхідно відмітити низку розходжень.

Так, при аналізі даних було встановлено, що у досліджуваних з низьким рівнем успішності діяльності показники узагальненості й аналізу інформації є достовірно нижчими порівняно з групою досліджуваних, які відрізняються високими та середніми показниками успішності діяльності ($t = 2,25$; $t = 2,13$, $p \leq 0,05$). Зазначена функція є дуже важливою для управлінської діяльності начальника караулу ОРС ЦЗ, оскільки йому часто доводиться перед прийняттям рішення узагальнювати та аналізувати отриману інформацію щодо оперативної обстановки у місці надзвичайної ситуації.

Показники гнучкості розумових процесів є достовірно вищими у фахівців 1-ої групи порівняно з групою досліджуваних, що відрізняються низьким рівнем професійної успішності ($t = 2,22$, $p \leq 0,05$).

Наступне достовірне розходження було виявлено на рівні сформованості просторового мислення й уяви. Найнижчі показники за цією функцією – у досліджуваних 3-ої групи ($t_{1,3} = 2,65$; $t_{1,2} = 2,11$, $p \leq 0,05$). Зазначена пізнавальна функція є дуже важливою при роботі начальника караулу ОРС ЦЗ в небезпечних умовах, зокрема в умовах обмеженої видимості (уночі, при сильному задимленні, загазованості тощо).

Наступна функція розподілу та концентрації уваги є майже найважливішою з усіх у діяльності управлінців. Саме уважність обумовлює швидку реакцію при можливій зміні обстановки, сприйняття максимальної кількості дрібних деталей, вибір з декількох варіантів дій в екстремальних умовах правильного рішення тощо. Найбільш високий рівень розвиненості цього показника порівняно з 3-ою групою відмічено у досліджуваних 1-ої групи ($t = 2,26$, $p \leq 0,05$).

Отримані нами дані логічно доповнюють картину вивчення пізнавальної сфери начальників караулів ОРС ЦЗ. Проте, відзначимо, що наведені нами результати дослідження не відображають таку важливу особливість когнітивного компонента у структурі особистості фахівців як *інтелектуальна лабільність*. Так, вважається, що важливим показником успішності професійної діяльності, який тісно пов'язаний зі здібностями до опанування нового

матеріалу, перенавчанням, зі здібністю швидко змінювати вид діяльності, є інтелектуальна лабільність.

У психології ця якість розуміється як одна з основних властивостей нервової системи, яка характеризує швидкість виникнення і припинення нервових процесів. Екстремальні та кризові психологи [6] під лабільністю розуміють здатність до переключення уваги, уміння швидко переходити з вирішення одних завдань до виконання інших, діючи при цьому безпомилково. Тому за допомогою методики “інтелектуальна лабільність” нами було проведено експрес-діагностику лабільності процесів мислення досліджуваних фахівців.

Наведені в табл. 2 дані й отримані достовірні розходження надають можливість зробити висновок про те, що високий рівень інтелектуальної лабільності достовірно рідше зустрічається у 3-й групі начальників караулів ОРС ЦЗ (44,23 %). У 2-й групі таких фахівців 59,6 %, а у 1-й – 65,12 %. Результати є достовірними на рівні $p \leq 0,05$.

Таблиця 2

**Виразність рівнів інтелектуальної лабільності у начальників караулів
ОРС ЦЗ з різним рівнем професійної успішності**

Рівні інтелектуальної лабільності	1-а група (%)	2-а група (%)	3-я група (%)	Φ (1,2)	Φ (1,3)	Φ (2,3)
<i>Високий</i> (менше ніж 4 помилки)	65,12	59,60	44,23	1,65	3,19*	2,76*
<i>Середній</i> (5–9 помилок)	34,88	33,03	25,82	0,87	2,51*	2,40*
<i>Низький</i> (більше 10 помилок)	0	7,37	29,95	1,80	4,55**	3,69*

Примітки: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$.

Середній рівень інтелектуальної лабільності знову ж таки достовірно рідше виявляється у представників 3-ої групи досліджуваних (25,82 %). У 2-й групі таких фахівців зустрічається 33,03 %, а у 3-й – 34,88 %. Результати є достовірними на рівні $p \leq 0,05$.

Цікавим є те, що низький рівень інтелектуальної лабільності досліджуваним 1-ої групи не притаманний зовсім. Водночас як у 2-й та 3-й групах фахівців з таким рівнем лабільності 7,37 % і 29,95 % відповідно. Результати є достовірними на рівні $p \leq 0,05$ та $p \leq 0,01$.

Виходячи з отриманих за допомогою цієї методики результатів, можна сказати, що найбільш ефективним професійне навчання буде для фахівців з 1-ої групи, а найбільш важко цей процес буде проходити для представників 3-ої групи начальників караулів ОРС ЦЗ.

Отже, при вивченні особливостей когнітивного компонента у структурі особистості начальників караулів ОРС ЦЗ було встановлено, що в цілому рівень сформованості та розвиненості пізнавальних функцій в усіх групах досліджуваних є достатньо передбачуваним і прямо пропорційним успішності діяльності:

- фахівці з високим рівнем професійної успішності відрізняються найвищим рівнем сформованості здібностей до узагальнення й аналізу інформації, просторової уяви, гнучкості мислення, а також розподілу та концентрації уваги;

- у фахівців із середнім рівнем професійної успішності спостерігається високий рівень розвиненості таких розумових операцій, як здібність до узагальнення та аналізу, емоційна деструкція;

- фахівці з низьким рівнем професійної успішності характеризуються середнім рівнем розвиненості емоційної деструкції, проте всі інші пізнавальні функції в них розвинені на недостатньому рівні;

- найбільш ефективним подальше професійне вдосконалення буде для найуспішніших фахівців (1-а група), оскільки високий рівень інтелектуальної лабільності визначає здатність особистості до навчання, перенавчання, опанування нових знань, умінь і навичок.

Тож, опираючись на отримані результати дослідження, необхідно відмітити значну роль когнітивного компонента у структурі професійно важливих якостей начальників караулів ОРС ЦЗ. На нашу думку, вивчення

виокремлених пізнавальних функцій допоможе при прогнозуванні професійної успішності фахівців управлінського напрямку діяльності в МНС України.

Доцільні напрямки подальших розвідок: розробити математичну модель прогнозу успішності професійної діяльності начальників караулів ОРС ЦЗ.

Список використаної літератури

1. Бандурка, А. М. Психология управления / Бандурка А. М., Бочарова С. П., Землянская Е. В. – Харьков : ООО Фортуна, 1998. – 463 с.

2. Дежкина, Ю. А. Развитие профессионально важных качеств сотрудников Государственной противопожарной службы МЧС России в процессе профессионализации : автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.03 “Психология труда, инженерная психология, эргономика” / Ю. А. Дежкина. – СПб., 2008. – 22 с.

3. Кришталь, М. А. Особливості ергономічного забезпечення підготовки пожежників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.03 “Психологія труда, інженерна психологія” / М. А. Кришталь. – К., 1997. – 18 с.

4. Миронець, С. М. Структура професійно важливих якостей рятувальників МНС України / С. М. Миронець // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – 2003. – № 5. – С. 151.

5. Про Положення про Міністерство надзвичайних ситуацій України : указ Президента України від 6.04.2011 р. № 402/2011 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 29. – С. 128–136. – стаття 1236. – код акту 56019/2011.

6. Професіографічний аналіз діяльності фахівців Державної воєнізованої гірничорятувальної служби України : [монографія] / [С. Ю. Лебедева, Н. В. Оніщенко, Є. М. Рядинська та ін.]. – Х. : НУЦЗУ, 2011. – 170 с.

7. Снісаренко, А. Г. Модель професійно важливих якостей начальника караулу оперативно-рятувальної служби цивільного захисту МНС України / А. Г. Снісаренко // Актуальні проблеми психології : Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія / за ред. С. Д. Максименка. – 2009. – Т. X, вип. 14. – С. 278–287.

8. Шленков, А. В. Психологическое обеспечение профессиональной подготовки сотрудников государственной противопожарной службы МЧС России : автореф. дисс.

на соискание научн. степени канд. психол. наук : спец. 05.26.03 “Пожарная и промышленная безопасность (психология человека)” / А. В. Шленков. – СПб., 2009. – 46 с.

Рецензент: кандидат психологічних наук, доцент Теслюк П. В.